

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертацията на докторанта към катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика” на Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски”

Ганчо Марков Ганчев

на тема:

Отвореният достъп в научните комуникации и влиянието му върху университетските библиотеки в България

от доц. Александра Дипчикова, Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”

Настоящата рецензия е подготвена за защитата на дисертацията на основание на заповед на ректора на Софийския университет „Св. Климент Охридски” проф. Иван Илчев № рд-38-498/02.10.2014 г.

Актуалност и дисертабилност на темата

Темата на дисертацията („Отвореният достъп в научните комуникации и влиянието му върху университетските библиотеки в България”) безспорно е актуална и перспективна. През последните десетина години интересът към нея непрекъснато нараства, не само защото кризата в традиционната система на печатна научна комуникация затруднява развитието на научните изследвания, но и защото през този период сме свидетели на неудържимото развитие на интернет, който осигурява възможност за неограничаван и бърз достъп до информация от всички точки на света. Още от средата на 80-те години на миналия век цената на научните списания започва да нараства с четири пъти по бързи темпове от инфлацията. В същото време непрекъснатото развитие на информационните технологии и отражението му върху организацията на научната комуникация позволява появата на отворения достъп, който осигурява достъпна алтернатива, подпомага разпространението на знания и съкращава разходите. Многопосочното въздействие на отворения достъп представлява интерес за изучаване от различни научни дисциплини – компютърни науки, библиотечно-информационни науки, право, социология и т.н. Ползността на подобни изследвания, към които може да се причисли и настоящият дисертационен труд, е несъмнена, защото резултатите от тях могат да се използват при подготовка и утвърждаване на организационни и управленски решения в рамките на отделни научни и образователни институции и за системите на образованието и издателското дело като цяло. Те могат да бъдат полезни и за разширяване на функциите на университетските библиотеки в рамките на цялостната структура на висшите училища на основата на техния експертен капацитет в областта на библиотечно-информационните науки и на практическия им опит от работа с електронни каталози и пълнотекстови бази данни.

Състояние на проблема

Проведени наскоро изследвания сочат, че отвореният достъп добива все по-голяма популярност и само за последното десетилетие публикуваните по този начин материали са се увеличили десетократно. Отражението на този процес върху всички

заинтересувани страни и засегнати общности – автори и изследователи, университети и институции, финансиращи научни изследвания, библиотеки и библиотечни специалисти, данъкоплатци и др. – се изследва от различни гледни точки. Характерно за нашата страна е, че има относително ограничена практика и малко публикации по тези въпроси.

Формални изисквания към дисертацията

Дисертацията има значителен обем – 261 с., от които само 8 са формални приложения, а 14 – използвана литература. Състои се от съдържание, увод, три глави и заключение. След всяка глава е отделено място за изводи, свързани с нейното съдържание. Библиографията обхваща 204 заглавия, по-голямата част от които в електронна форма. Приложението на действащите стандарт и правила при библиографското цитиране на източниците е последователно и отговаря напълно на предназначението си. Цитираните източници в електронна форма онлайн са съпроводени от данни за датата, на която са ползвани. Посочени са и 4 публикации на автора по теми, сродни с темата на дисертацията. Отделните глави са съпроводени от многобройни таблици и графики, които са номерирани по глави и представени в отделен списък след общото съдържание на дисертацията (общо 126 фигури).

Структурата на изложението отговаря на традиционната форма на дисертационен труд. В **увода** са посочени последователно *целта (установяване на актуалното състояние на отворения достъп и на досегашното му развитие* - в световен мащаб, в България и в частност в българските университетски библиотеки – и набелязване на **тенденции и възможни модели** за неговото бъдещо развитие в нашата страна), *обектът и предметът* на изследването. Подчертана е *актуалността* на темата, представени са оценките на автора за научния и практически принос на неговата работа. На основата на предпоставената цел са посочени и *задачите*, с изпълнението на които тя трябва да се постигне:

- количествен анализ на отворения достъп до научната литература, сравнителен анализ между отделните негови форми и степени в географски и времеви план, както и между литературата с отворен достъп и научната литература въобще;
- изследване на политиките по отношение на отворения достъп на заинтересуваните страни в този процес;
- проучване на нагласите на издатели на научни списания, потребители на университетски библиотеки, библиотечни ръководители и други участници в системата на научната комуникация в България по отношение на отворения достъп;
- анализ на взаимовръзките между отворения достъп и отделни функции на университетските библиотеки

В увода са изложени и *3 хипотези* (с. 14), които трябва да се потвърдят от изводите, посочени в края на отделните глави и в заключението.

В представеният за защитата окончателен вариант на дисертационния труд е отделено повече място на *методите* за изпълнение на задачите. Те са характеризирани като количествен, сравнителен и статистически анализ. Посочени са текущо поддържаните международни бази данни, ползвани като източници на данни за отделните анализи - електронни указатели за списания с отворен достъп (DOAJ - Directory of Open Access

Journals), за репозиториумите по света (OpenDOAR (The Directory of Open Access Repositories) и ROAR (Registry of Open Access Repositories), за политиките на издателите на списания (SHERPA/RoMEO) и на финансиращите научни изследвания организации и институции (SHERPA/JULIET) по отношение на авторските права и самостоятелното архивиране. Характеристиката на всяка от тези бази данни и възможностите за анализ, които те предоставят са включени към съответните глави. За сравнителния анализ на състоянието на отворения достъп в нашата страна са използвани данни от Националния център за информация и документация (НАЦИД), както и количествени и статистически данни от български репозиториуми. Анкетите, които са инструмент и за трите вида анализ са определени по време, участници и метод на провеждане. Като особеност на изследвания материал е подчертана *динамичността на данните*, и затова навсякъде е отбелязана датата на получаването им от базите. Така се спазва изискването към научните изследвания да може да бъдат повторени след време с използване на същата методология, за да се получат сравними резултати. Очертаването на моментното състояние на изследваните обекти, които са в развитие не е недостатък, а търсен резултат на изследването, но това не е посочено изрично като възможно развитие на бъдещи научни изследвания.

Научно изследване, което е насочено към толкова актуална тема като отворения достъп не може да не бъде засегнато от нестабилността на *терминологията*, която се наблюдава както в оригинални текстове на английски език, така и в крайно ограничения брой материали на български. В увода на дисертацията този въпрос е засегнат от автора с уточнението, че в различни случаи към представянето на новите термини е подходил по различен начин (превод, транслитериране и т.н.). Като изследовател с малък опит, който се наема да работи в една нова (особено за българските условия) научна област, авторът не се е осмелил да представи свое виждане за новата терминология и нейното възприемане в българската терминосистема на библиотечно-информационните науки. Тук, макар и без връзка с общата оценка на дисертацията, трябва да отбележим, че състоянието на професионалната терминология в областта на библиотечно-информационните науки ще се оптимизира, ако бъде обект на оценка при обсъждане на сериозни научни изследвания. В това отношение трябва да се отбележи, че с изключение на споменатата вече неувереност за нови термини и понятия, разглежданото изследване е напълно *издържано не само в терминологично, но и в стилово отношение*. В същото време *езикът* на изложението е достъпен и лек за възприемане, без да отстъпва на нормите на научния стил. Външното оформление на текста е съобразено с изискванията за представяне на дисертации. Правописът е безупречен, печатни грешки почти липсват.

Структура на дисертацията

Съдържанието на дисертацията е разработено в традиционната структура – обзор на литературата и установяване на най-важните характеристики на изследвания обект, установяване на състоянието и перспективите на развитие на обекта в световен мащаб, изследване на състоянието на обекта в България и изграждане на определено виждане за бъдещото му развитие. Към положителните качества на структурата на изложението може да се добави и търсеното съответствие между характеристиките на отворения достъп, установени благодарение на обзора на литературата по въпроса, и тяхното използване при количествения и качествения анализ на списанията и репозиториумите с пълнотекстови материали с отворен достъп в хронологичен, географски и семантичен аспект. Значимостта на подробното изследване на сходни характеристики в първата и втората глава дава своя резултат в третата глава, в която те са използвани при съставянето на анкетите с издатели на списания с отворен достъп, потребители и

ръководители на университетски библиотеки. Този вътрешен паралел между съдържанието на отделните глави показва структурно единство на по-задълбочено ниво.

Оценка на проведеното изследване по същество

Може да се каже, че **Глава 1** „Трансформациите към отворен достъп в научните комуникации” не представлява научен принос. Нейното качество обаче е предпоставка за насоките в анализа на данните в следващите глави. Тя се състои от кратък, но съществен обзор на историческото развитие на научните комуникации, предназначен да бъде основа за по-разширеното представяне на революционната промяна – трансформацията към отворен достъп. По-голямата част от съдържанието на тази глава е посветена на същността на отворения достъп. Нейното обрисувание е оформено в няколко фасета (определение, степени, правни аспекти, форми, икономически модели), с които се изгражда цялостното многоаспектно съдържание на това понятие. В края на главата изследването се насочва отново към научните комуникации, като се занимава подробно с въздействието на отворения достъп върху системата на научната комуникация. Така двете направления на изучаване на състоянието на проблема – научните комуникации и отвореният достъп намират своята естествена пресечна точка в рамките на съвременното състояние на научната информация.

В **Глава 2** „Отвореният достъп по света: разпространение, модели, политики” е използвана възможността за свободно ползване на посочените по-горе текущо поддържани бази данни за извличане на информация, съобразена с основните характеристики на отворения достъп, установени в Глава 1. С тази методика е направена количествена характеристика на списанията с отворен достъп и на репозиториумите и виртуалните архиви. За да осигури качествен подход към двете разновидности на отворения достъп, авторът прибегва и към сравнителен анализ на някои от данните, получени от различни източници. Така например, за да се очертае съотношението между броя на научната периодика, на рефериранията списания и броя на списанията с отворен достъп от базата данни DOAJ, е използвана най-голямата база данни за периодични издания Ulrichsweb.

При един кратък обзор на съдържанието на отделните глави на дисертацията е достатъчно да се подчертае, че авторът се е възползвал максимално от възможностите на използваните бази данни, за да извърши не само изчерпателен количествен, качествен и съдържателен анализ на списанията с отворен достъп и репозиториумите, но и да направи сравнение между тях, което има приносен характер. Качествата на тази част от дисертацията са отражение на правилния избор на отделните критерии за анализ, който почива върху подробно запознаване със същността и развитието на отворения достъп като съвременно явление в научната комуникация. На тази основа внимателно са издирени и изследвани въпросите, свързани със състоянието на отворения достъп по света, систематизирани са получените данни и са оформени заключения от тях. Тази операция, която сама по себе си не представлява научен принос, а по-скоро обобщение, има значение за изграждането на една картина, към която трябва да се интерполират заключенията от Глава 3. Тя обаче може да бъде оценена като добре обмислено усилие да се характеризират възможно най-много аспекти на един процес в развитие. Представянето на данните като относителни величини и целенасоченото търсене на пресечни точки между тях представлява качествена основа този анализ да се повтори в бъдеще и така да се установят промени и тенденции в развитието на предмета на изследването. Без нея получените данни за състоянието на отворения достъп в България и заключенията за бъдещото му развитие биха били изолирани от общите световни

тенденции и следователно не особено значими в условията на съвременното мрежово информационно общество. Възможността за многоаспектно изследване на данните обаче на някои места е подвела автора към не особено логични заключения. Това личи от сравнението на първите 10 тематични области на списания с отворен достъп в базата DOAJ като цяло и на първите 10 тематични области на българските списания, отразени в тази база. Твърдението, че „се установява значително съвпадение между тези класации” и че „българските списания с ОД са в крак със силно развиващите се научни направления” трудно може да се докаже на основата на посочените таблици (гл. 2, фиг. 10 и 11; гл. 3, фиг. 4). В този случай са използвани различни нива на класификациите на научните области и величините не дават основание за сравнимост. Паралелното разглеждане на общите данни в DOAJ и данните за българските списания в един и същ разрез е удачен подход за сравнение, но трябва да се взема предвид относителната изостаналост на нашата страна по отношение на развитието на отворения достъп, изразена в абсолютните величини на броя на заглавията с ОД (общият брой на тези списания е 10 027, а на България се падат 46 от тях). Тази забележка обаче не се отнася за случаите, в които българските списания с ОД са анализирани самостоятелно, напр., в общата класация на страните с подобни издания (с.153) или при изследването на годишното нарастване на абсолютния брой на списанията в страната (с. 154). Трябва да се отбележи обаче, че горните забележки не са от съществено значение за цялостния анализ на данните от първите две части на Глава 2 и са посочени тук, само за да се вземат предвид при следващи случаи на подобни анализи.

Третата част на Глава 2 разглежда държавните и институционални политики по отношение на отворения достъп. Представени са последователно политиките на издателите на научни списания, на институциите, финансиращи научни изследвания, на университети, научни и държавни институции. За този анализ отново са използвани данни от посочените по-горе бази данни. Като пропуск в тази глава трябва да се отбележи отсъствието на анализ на държавната политика (където тя съществува) по отношение на създаването на общи нормативни рамки, които подпомагат развитието на отворения достъп. Пропуснато е споменаването на специализирано законодателство в някои страни (напр., Public Access to Science Act в САЩ, A Digital Agenda for Europe от 2010 г. и др.), както и официални становищата на редица правителствени и неправителствени организации, които са опорни точки в развитието на отворения достъп в международен план.

Изводите от съдържанието на Глава 2 представляват основа за преминаването към **Глава 3**, която разглежда отворения достъп в България и в българските университетски библиотеки. В тази глава за количествен анализ на българските списания с отворен достъп и репозиториумите в България са използвани същите бази данни, които са основен източник за анализите в Глава 2. Едновременно с това, в периода на докторантурата са провеждани и публикувани собствени изследвания, съдържащи съпоставителен анализ на развитието на българските списания с отворен достъп и репозиториуми през различни периоди от време, както и статистически анализ на посещенията в университетски репозиториум (на СУ). Третото направление на изследователската дейност е провеждането на три анкети с основни участници в системата на научната комуникация в България – издатели на списания с отворен достъп, потребители и ръководители на университетски библиотеки. На фона на значителния обем от данни, характеризиращи отворения достъп като явление и уместното им съпоставяне, за да се очертае пълна картина на актуалното състояние, университетските библиотеки са предмет само на две анкети, данните от които не дават представа за всички проблеми, които биха могли да се изследват. Има някои смущаващи моменти не толкова

в съдържанието на анкетите, колкото в тълкуването на резултатите. От факта, че едва 5% от анкетиранияте отбелязват ползване на базите данни, за които е абонирана библиотеката, се прави извод, че няма достатъчна разяснителна работа от страна на библиотеката. Пропуска се обстоятелството, че при съставянето и провеждането на анкетата не е направено разграничаване на анкетиранияте на студенти или преподаватели. Това е от значение, защото тези две категории се различават значително, както по отношение на ползването на библиотечните колекции изобщо, така и по дълбочината на научните си интереси. Както е известно, преподавателите са съществена част от потребителите на тези библиотеки и те обикновено имат активна роля по отношение на библиотечните дейности, особено на комплектуването. Студентите от своя страна в редки случаи се нуждаят от чуждестранни научни списания, които са необходими повече за научната работа на докторантите и преподавателите. Тук е мястото да се отбележи, че в дисертацията е засегнато, макар и с уговорката, че това ще бъде предмет на бъдещи изследвания, и влиянието на отворения достъп върху отделни функции на университетските библиотеки като комплектуване, каталогизация и др. в техния традиционен и нетрадиционен вид (т. 3.4.3, с. 210 – 213). На основата на наблюденията върху качеството на метаданните в репозиториумите е изведено заключение, че „библиографското поддържане от специалисти допринася за по-добрата структура и систематизиране на материалите в дадения репозиториум”. В анкетата с читателите на библиотеките (т. 3.4.1, с. 189) са включени въпроси, които се отнасят до ползването на информация за подходящо списание. На основата на данните от анкетата, които показват, че повече ползватели се информират от интернет, отколкото чрез ползване на библиотечен каталог, се извежда тезата, че в каталозите на библиотеките „трябва да присъства информация не само за наличните във фонда списания, но и за тези със свободен (отворен) достъп в интернет”. Тази теза е подкрепена със съображенията, че „нагласите на съвременните потребители да използват именно списания и материали с ОД в интернет” и че „списанията с ОД „принадлежат“ и юридически, и фактически на библиотеките, именно поради факта, че могат не само да бъдат достъпни свободно и без такси, но и да бъдат ползвани от всеки, навсякъде, по всяко време и по всякакъв начин - включително и от библиотеките”. Второто съображение е предмет на отделна публикация на автора (доклад от XXIV национална конференция на ББИА, София, юни 2014 г.). Категоричното му мнение е, че библиотеките трябва да инкорпорират в каталозите си библиографски записи за списания онлайн с отворен достъп, които те не притежават в колекциите си. Подобно становище, макар и поддържано от известен брой библиотечни ръководители, е спорно и за утвърждаването му е необходим по-задълбочен анализ на библиографските данни и видовете библиографски описания, които биха присъствали в каталога. На фона на извършеното цялостно и подробно изследване на всички аспекти на отворения достъп прави впечатление, че аспектът на библиографския контрол върху материалите, които се съдържат в репозиториумите и върху списанията с отворен достъп (и, разбира се върху съдържащите се в тях статии и други материали) е засегнат в недостатъчна степен. Задълбочаването на изследването в това направление би могло да доведе до заключения, свързани с отношението между каталозите на отделните библиотеки, метаданните в съответните репозиториуми или системите за търсене на информация, които са характерни за всички електронни списания в мрежова среда, включително и онези с отворен достъп. Коректният извод, че «българските репозиториуми са все още съвсем млади и с ограничено по количество съдържание» е дал основание на автора да подходи към въпроса за влиянието на отворения достъп върху университетските библиотеки не само чрез анализ на резултатите от проведените анкети, но и чрез запознаване на място с количествените и качествени характеристики на съществуващите репозиториуми (т. 3.3.2 и 3.3.3). По този начин са анализирани

достъпните количествени данни за нарастването на материалите в репозиториумите и тяхното разпределение по факултети и специалности. Изследването на функциите на софтуера, както и на вида и обхвата на метаданните остава на заден план. С оглед на очакваното нарастване на количеството на материалите в репозиториумите, качеството на информацията в тях е основен въпрос и е необходимо да се изследват някои недостатъци (напр., отсъствието на нормативен контрол, което е от съществено значение за ефективността на търсенето в бази от данни с различни азбуки), които биха могли да се корегират при бъдещо развитие на софтуера и форматите на метаданните за тях.

Резултат на обобщението от трите целенасочени сегмента на научното изследване са набелязаните тенденции и бъдещи модели на развитието на отворения достъп в България, които представят вижданията на автора за факторите, които подпомагат развитието на отворения достъп и онези, които го ограничават. С посочването на тези фактори той обосновава пътищата на бъдещото развитие на „златния” и „зеления” достъп. Предложени са два модела на организация на списанията с отворен достъп у нас – продукти на частна издателска дейност и на дейността на научни институции, университети и библиотеки. Изказано е предположение, че вторият модел ще получи в бъдеще по-ограничено разпространение, макар да изглежда, че посочените причини говорят по-скоро в полза на обратното. Особено значение за стойността на тази глава има синтезирането на направления в ролята на държавата, на научните институти и университетите и на университетските библиотеки в процеса на осъществяване на „зеления” достъп до научни публикации. развитието на репозиториумите в България е представено като не особено перспективно. Препоръчва се създаването на репозиториум на министерско равнище. Като работещ модел за страната се посочва „национален репозиториум”, администриран от държавна институция. Трябва да се отбележи обаче, че споменатите изводи не са основани на преки заключения от експериментални данни, а са по-скоро виждания на автора, оформени от неговите наблюдения.

Заключението на дисертацията представлява кратко повторно изложение на *обекта, целта* и поставените в началото на работата *задачи*. Изтъкнати са *хипотезите*, свързани с бъдещето на три най-важни направления в развитието на темата – списанията с отворен достъп, репозиториумите и ролята на университетските библиотеки. Изложени са в обобщена форма *изводите*, които следват от изпълнението на поставените задачи и потвърждават изтъкнатите *хипотези*. Структурирането на изложението с изводи след всяка от главите, които са свързани с тяхното съдържание, е съобразено с оформлението на заключението в по-синтезиран вид. Самото заключение съдържа кратка обосновка на твърденията, че целта на дисертацията е постигната, заложените хипотези са доказани, основните задачи са решени. След обобщаването на най-важните резултати са формулирани и въпроси, по които ще се работи в бъдеще. Те са конкретизирани към отделни функции на библиотеките и тяхното отношение към проблемите на отворения достъп, усъвършенстване на библиографския контрол в репозиториумите с участие на библиотечни специалисти и определени законодателни и нормативни начинания.

Заключение

Предложеният за обсъждане и оценяване дисертационен труд е посветен на актуален за библиотечната система проблем. Структурата на изследването дава основание да се приеме, че авторът, макар и с неголям опит в библиотечната професия, притежава теоретични знания по специалността и способности за самостоятелни научни изследвания. Методиката на анализа в първите две глави е подходяща и достатъчно

добре изяснена, за да може изследването да се повтори в бъдеще и да се установят определени тенденции в развитието на неговия обект. Посочените по-горе забележки и несъгласия с някои от становищата, изложени в третата глава може да се приемат като предмет на бъдещи професионални спорове. Независимо от направените от мен критични бележки, предлагам на уважаемото жури да приеме, че дисертацията на Ганчо Ганчев на тема „Отвореният достъп в научните комуникации и влиянието му върху университетските библиотеки в България” отговаря на изискванията за образователната и научна степен „доктор” и да гласува положително за присъждането ѝ.

24.11.2014

доц. Александра Дипчикова